

Magdalena Lemańczyk

Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Gdańsku

„Ojczyzna” jako wartość kształtująca tożsamość narodową i etniczną liderów mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim

Abstract: In this article the author analyses the importance of the concept of “fatherland” among leaders of the German minority in the area of Gdańsk Pomerania — as one of the values that forms their national (and ethnic) identity. All conclusions are derived from sociological research made by the author, conducted among the group of members of German minority since 2006. The most important issue, from the point of view of German minority, is the existence of the term “fatherland” as a correlate of the area that confirms maintaining the continuation of the group in Gdańsk Pomerania. The significance of the intragroup value of the term “fatherland” should be considered in this particular context — as a symbolic, mythical and usable value, that is necessary for the sustenance of the group and emergence of group boundaries.

Key words: German minority, fatherland, values, national and ethnic Identity, German citizens of Gdańsk.

Teoretyczne podstawy badań

Istota pojęcia „ojczyzna” i jej analiza stanowi interesujący przedmiot dla badacza, zwłaszcza w sytuacji powiązania poziomu teoretycznego z praktycznym przebiegiem badań. Znaczenia nabiera wówczas nie tylko treść samego pojęcia, ale przede wszystkim przyczyny oraz społeczne skutki identyfikacji jednostek i grup, jakie z tym pojęciem się wiążą. „Ojczyzna” bowiem stanowi obszar mający wartość kulturotwórczą, kształtującą i podtrzymującą więź grupową, identyfikacyjną lub symboliczną.

Wymownie wyraził to Jan Szczepański: „Pisałem te wspomnienia dla siebie, żeby przypomnieć sobie i uświadomić, z jakiej ziemi wyrosłem i z jakiej gleby społecznej i kulturowej czerpałem składniki formujące umysł, wyobraźnię i charakter. Wspomnienia te [...] przedstawiają świat, którego już nie ma i nie wróci. Chciałem go przywołać, by zrozumieć siebie, by sprawdzić korzenie tkwiące tam ciągle w kamienistym gruncie na Zawodziu, chociaż większość tego gruntu nie żyje już własnym życiem ani nie jest pobudzana chłopską pracą, gdyż została zabita wielkimi gmachami i asfaltem dróg, by zrozumieć własne przemijanie i zabłąkanie w świat nauki, polityki, organizacji międzynarodowych, które to światy chciałem współtworzyć sposobami wyniesionymi z Brzeziny na Zawodziu” (1993, s. 7).

W niniejszym artykule poddano analizie znaczenie pojęcia „ojczyzna” dla liderów mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim — jako jednej z wartości kształtujących ich tożsamość narodową (i etniczną). Pojęcie „wartość” zaś przyjęto za Florianem Znanieckim jako „wszelki przedmiot posiadający empiryczną treść, dostępną członkom grupy społecznej, oraz znaczenie, wskutek którego jest on lub może być obiektem działalności” (Thomas, Znaniecki, 1976a, s. 54). Jest to zatem specyficzne rozumienie wartości, polegające na jego relacyjnym powiązaniu z światem postaw w układzie względnie izolowanym. Mamy w związku tym do czynienia z obiektywnym wymiarem wartości danych jednostce jako część większego układu oraz przetwarzaniem tych wartości zgodnie z zasadą współczynnika humanistycznego, tj. przez pryzmat własnych doświadczeń.

Warto podkreślić, że tożsamość liderów na omawianym obszarze w najistotniejszy sposób kształtują dwie „wartości rdzenne”, tj. wspólnota pamięci (pamięć odmienności historycznych) oraz język niemiecki. Według Jerzego Smolicza, „wartości rdzenne” są dla członków grupy „osiąmi”, wartościami identyfikacyjnymi, symbolicznymi, podstawą tożsamości narodowej i etnicznej (Smolicz, 2000, s. 202). „Osiowość” wartości rdzennych wspiera jednocześnie żywotność grupy, poczucie tożsamości narodowej i etnicznej jej członków oraz zdolność do transmisji dorobku kulturowego w jej ramach (Smolicz, 1990, s. 208—238; 2000, s. 202). Istotne jest wskazanie na fundamentalną rolę „wartości rdzennych” dla liderów mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim, zwłaszcza w warunkach funkcjonowania społeczeństwa postmigracyjnego, w którym granice odmienności cech narodowych czy kulturowych stają się coraz bardziej płynne (por. Sakson, 1998).

Wprawdzie pojęcie „ojczyzna” nie stanowi „wartości rdzennej” członków analizowanej grupy, jednakże jego istota, zakres i funkcje spełniają warunki niezbędne do kształtowania poczucia odrębności grupowej, pielęgnowania zwartego systemu symboli, utrzymania spójności grupowej itd. W związku z tym pojęcie „ojczyzna” stanowi dla liderów mniejszości niemieckiej konkretną wartość — zarówno użytkową, jak i symboliczną — uważaną za *istotną aksjologicznie* (Znaniecki, 2008, s. 73).

Ze względu na specyfikę kulturową i językową badanej grupy za podstawowe jednostki analityczne uznano terminy: *Heimat* oraz *Vaterland*. Warto podkreślić, że wskazują one nie tylko na związek z „ojczyzną”, lecz także na stopień zakorzenienia w kulturze niemieckiej i zaznajomienia z językiem niemieckim — a więc

z „wartościami rdzennymi” grupy. Okazuje się bowiem, że nie dla wszystkich respondentów, zwłaszcza reprezentujących pokolenie powojenne, termin *Heimat* jest zrozumiały, a przede wszystkim odczuwany (przeżywany).

W polskiej socjologii odpowiednikiem terminu *Heimat* jest zaproponowany przez Stanisława Ossowskiego termin *ojczyzna prywatna*, czyli obszar, z którym jednostka wiąże pewne postawy psychiczne oparte na stosunkach osobistych (Ossowski, 1967a, s. 210 i n.). *Heimat* (zwany synonimicznie „małą ojczyzną”) w tym wypadku może mieć dla różnych osób inny zasięg terytorialny (Sakson, 1990, 2006). Przeciwstawieniem jest pojęcie *Vaterland*, rozumiane jako terytorium narodowe zbiorowości terytorialnej (niekoniecznie narodu) i przyporządkowane jej w całości jako *ojczyzna ideologiczna* (Ossowski, 1967a, s. 210 i n.). Na skrzyżowaniu wymienionych ojczyzn Ossowski lokuje *ojczyznę ideologiczną zbiorowości regionalnej* (czyli ojczyznę regionalną), z którą jednostka jest związana przez uczestnictwo w tejże zbiorowości (Ossowski, 1967b, s. 251 i n.).

„Region” traktowany jest tutaj w sensie socjologicznym jako funkcjonowanie pewnej zbiorowości regionalnej, która ma wyraźną cechę odrębności, wynikającą np. z tendencji separatystycznych, postulatów ideologicznych, warunków topograficznych oddzielających daną grupę od innych, typu kultury, języka i gospodarki oraz uwarunkowań społeczno-politycznych (np. przynależności grupy do różnych organizmów administracyjno-państwowych w różnych okresach) (Ossowski, 1967b, s. 252—253).

Przez pojęcie *Heimat* rozumie się pewien obszar, w którym jednostka się urodziła i wychowała. Jednakże samo to nie jest ani wystarczającym, ani wyczerpującym wskaźnikiem stopnia identyfikacji z „małą ojczyzną”. „Heimat obejmuje także stosunki społeczne pomiędzy jednostką i jej społecznym otoczeniem. Integracja grupy ludzi, którzy żyją na tym samym terenie, posługują się tym samym językiem i są podobnie ukształtowani kulturalnie, jest częścią składową pojęcia *Heimat*. Nie wyklucza to faktu, że na jednym terenie mogą kształtować się co najmniej dwie grupy zróżnicowane pod względem języka i kultury, dla których to miejsce jest ziemią ojczystą [*Heimat* — M.L.]” (Murswiek, 2006, s. 21). Naturalnym zjawiskiem występującym obecnie na omawianym obszarze jest utożsamianie się z nim czterech podstawowych grup (narodowościowych i etnicznych), mianowicie: Niemców (Prusaków i *Danzigerów*), Polaków, Kaszubów i Kociewiaków.

Z występowaniem zjawiska wielokulturowości wiążą się zróżnicowane poziomy identyfikacji z „ojczyzną”, skomplikowane autoidentyfikacje narodowe i etniczne, odmienne kultury organizacyjne, wartości i postawy itp. Rozumienie przez grupę pojęcia „ojczyzna” i określenie jej granic nabiera szczególnego znaczenia w kontekście przetrwania grupy i ciągłości jej trwania na danym terenie.

W praktyce badawczej do analizy zjawiska tożsamości i stosunków narodowościowych (etnicznych) konieczne jest również sprecyzowanie kategorii pogranicza. Może być ono rozpatrywane zarówno w kontekście geograficznym, jak i społeczno-kulturowym. Ze względu na rodzaj kontaktu kulturowego i sposób przenikania grup i kultur pogranicza mogą mieć charakter stykowy lub przejściowy (por. Chlebowczyk, 1975; Sadowski, 1995).

Kategoria pogranicza rozumiana jest w niniejszym artykule w sensie szerokim, za Andrzejem Sadowskim, jako pogranicze przejściowe, czyli usytuowana w przestrzeni sfera historycznego kontaktu kultur, „na którym ogranicza się lub zanika zasada terytorialnego przyporządkowania do narodu” (Sadowski, 1995, s. 14).

Warto podkreślić, że bez względu na to, czy kategorię pogranicza pojmujemy w sensie terytorialnym czy społeczno-kulturowym, zawsze będzie ono stanowiło „sąsiedztwo kultur”, które może mieć charakter integrujący lub dezintegrujący (Grathoff, 1991, s. 7–17).

Tożsamość rozumiana jest tu procesualnie, za Antoniną Kłoskowską, jako subiektywny, samozwrotny aspekt osobowości (Kłoskowska, 1996, s. 104).

W opracowaniach teoretycznych i empirycznych traktujących o tożsamości prezentowane są zróżnicowane podejścia i modele, obejmujące wiele aspektów tego zjawiska. Jest to skutkiem tego, jak trafnie zauważył Marian Golka, że „tożsamość jest kategorią znajdującą się na przecięciu podmiotów i struktur społecznych, subiektywności i obiektywności, wyborów i narzucania, własnej refleksyjności i doświadczeń społecznych” (Golka, 2006, s. 15).

Rozróżnia się zatem tożsamość jednostkową i społeczną, z których pierwsza stanowi samoocenę i samowiedzę jednostki opartą na poczuciu jej niepowtarzalności (i odrębności), zwartości i ciągłości, druga zaś ukształtowana jest przez obiektywne oddziaływanie struktury społecznej i innych uczestników życia społecznego na świadomość jednostki (Golka, 2006, s. 15–21). Badanie zagadnienia tożsamości jednostkowej w sensie subiektywnym obejmuje wówczas podmiotowe aspekty, decydujące o „pozostawaniu sobą” we względnie zmiennych warunkach społeczno-kulturowych, jak np. system wartości i postaw, poczucie przynależności grupowej, stereotypy i autostereotypy, biografia (por. Kwaśniewski, 1986, s. 12). W obiektywnym sensie badania tożsamości jednostki skupiają się m.in. na grupowych wytworach kultury ludzkiej, jej ciągłości i sposobach obiektywizowania jej w świadomości społecznej oraz na badaniu wpływu otoczenia na świadomość jednostki, czyli badanie „jaźni odzwierciedlonej”. Obydwa rodzaje tożsamości warunkują się wzajemnie i dopełniają.

Innym rodzajem tożsamości, odnoszącym się do funkcjonowania grup, jest tożsamość zbiorowa (kolektywna, grupowa), która „umożliwia uchwycenie pewnych istotnych socjologicznych cech zbiorowości i ich funkcjonowania. Tkwiące w takich tożsamościach wyraźne obrazy czy choćby mgliste wyobrażenia na swój temat są wszak przejawem życia społecznego — niezależnie od tego, czy łatwo czy też trudno owe obrazy zrekonstruować, jak też stwierdzić, czy są one »prawdziwe« czy »fałszywe«” (Golka, 2010, s. 355; Bokszański, 2006).

Pojęcie tożsamości zbiorowej ma tyle samo przeciwników, co zwolenników, jednakże należałoby zgodzić się z Antoniną Kłoskowską, która stwierdziła, że „[z]adna zbiorowość społeczna, do której można byłoby odnieść pojęcie tożsamości, nie ma psychicznego organu samowiedzy produkującego coś, co można byłoby uznać za ścisły odpowiednik samoświadomości osobniczej” (Kłoskowska, 1992, s. 132).

Przedmiotem analizy w prezentowanym artykule jest natomiast ten aspekt tożsamości indywidualnej (jednostkowej i społecznej) respondentów, który wynika z ich poczucia przynależności do grupy narodowej — czyli tożsamość narodowa. Ten rodzaj tożsamości „polega na przeświadczeniu jednostki o istnieniu szczególnej więzi ontologicznej łączącej ją z pewną grupą ludzi, z którego to związku wynikają pewne prawa i obowiązki, i który postrzegany jest przez jednostkę jako ważny dla jej tożsamości indywidualnej” (Budyta-Budzyńska, 2010, s. 94). Podkreślić w tym miejscu należy, że ze względu na uwarunkowania społeczno-kulturowe, rozpatrywany jest tu także aspekt tożsamości występujący na innym poziomie odniesienia, mianowicie tożsamość etniczna (tj. kaszubska). Poza tym, chociaż przedmiotem badań są grupy (instytucje mniejszości niemieckiej), to właściwy podmiot badań stanowią ich liderzy, jako osoby opiniotwórcze. Badaniom podlegała zatem tożsamość narodowa (i etniczna) jednostek, związana z ich przynależnością do instytucji mniejszości niemieckiej. Jest to również istotna część koncepcji tożsamości Johna Milтона Yingera, stanowiącej podstawę teoretyczną badań.

Tożsamość zbiorowa określona jest w omawianych badaniach na podstawie indywidualnych wyobrażeń i doświadczeń respondentów odniesionych do ich grupy (instytucji) i narodu, co jest zgodne z koncepcją „współczynnika humanistycznego” Znanieckiego. Zbliżone podejście w badaniu problematyki tożsamości narodowej prezentowała Kłoskowska, określając je jako metodę „redukcji indywidualizującej”, polegającej na przejściu od kolektywnego do dystrybutywnego ujęcia tożsamości narodowej (Kłoskowska, 1996, s. 74—75 i 113).

Podstawę teoretyczną przedstawianych badań stanowi koncepcja tożsamości etnicznej, sformułowana przez Yingera, będąca synonimem etniczności. Koncepcja ta jest dość pojemna znaczeniowo i treściowo, obejmuje bowiem trzy podstawowe aspekty (kryteria) tożsamości, stanowiące jednocześnie elementy składowe grupy etnicznej: „1) spostrzeganie członków danej grupy przez innych jako etnicznie odmiennych (na podstawie takich cech kulturowych, jak język, religia itp.); 2) samoświadomość jednostek ich własnej odmienności etnicznej; 3) uczestniczenie w aktywności grupowej, powstałej w związku ze wspólnym pochodzeniem i wspólną kulturą. W wyniku kombinacji tych trzech kryteriów wspomniany autor wyróżnił siedem rodzajów tożsamości etnicznej, mianowicie: tożsamość pełną (gdy spełnione są wszystkie trzy kryteria), nie uznawaną (spełnione są kryteria 1 i 3), prywatną (spełnione są kryteria 2 i 3), ukrytą (jednostka spełnia tylko kryterium 3), symboliczną (spełnione są kryteria 1—2), stereotypową (występuje jedynie kryterium 1) oraz wyobrażeniową (jednostka spełnia wyłącznie kryterium 2). Autor ten uważa, że jeżeli nawet jedno z wymienionych kryteriów jest spełnione, to mamy do czynienia z czynnikiem etnicznym, który może być godny uwagi zarówno ze względu na jego przyczyny, jak i konsekwencje” (Synak, 1998, s. 56; Yinger, 1994, s. 2—5).

Podkreślić należy, że Yinger używa pojęcia „etniczność” w kontekście społeczeństwa amerykańskiego w inkluzywnym sensie, odnoszącym się przede wszystkim do cech wskazujących na pojawienie się czynnika etnicznego u osób reprezentujących zarówno grupy narodowe, jak i etniczne. Mając świadomość

rozbieżności i płynności pojęć „tożsamość narodowa” i „tożsamość etniczna”, w niniejszym tekście używa się obydwu w sposób zamienny, wyłącznie w związku z występowaniem syndromu etnicznego. Jeśli nie zaznaczono, że przedmiotem analizy jest aspekt tożsamości wynikający z poczucia przynależności do grupy narodowej, czyli tożsamość narodowa, oraz aspekt tożsamości występujący na innym poziomie odniesienia, mianowicie tożsamość etniczna (tj. kaszubska), to obydwie pojęcia są rozumiane szeroko.

Podstawę teoretyczną uzupełniają ponadto inne koncepcje i perspektywy teoretyczne, niezbędne w analizie kompleksu zjawisk występujących w badanej grupie, tzn. kategoria *walencji* kulturowej, kategoria „obcego”, koncepcja więzi społecznej i wielowymiarowa kategoria „ojczyzny” autorstwa Stanisława Ossowskiego, czyli kategoria *ojczyzny prywatnej*, stanowiącej odpowiednik terminu *Heimat*, *ojczyzny ideologicznej*, zbieżnej z terminem *Vaterland*, oraz *ojczyzny ideologicznej zbiorowości regionalnej* (por. Kłoskowska, 1996, s. 112; Simmel, 1975; Nowicka, 1991; Rybicki, 1979; Ossowski, 1996). Istotna jest również przedstawiona przez Smolicza koncepcja „wartości rdzennych”, które stanowią „oś” autoidentyfikacji badanych liderów oraz podtrzymują ich grupową identyfikację.

Analizę podjętej problematyki przeprowadzono opierając się na zasadniczej w badaniach perspektywie humanistycznej (kulturalistycznej) Znanieckiego i jego teoretycznej koncepcji *współczynnika humanistycznego*, *układów społecznych* oraz teorii organizacji społecznej, dezorganizacji i reorganizacji (por. Znaniecki, 1988; Thomas, Znaniecki, 1976a, 1976b).

Terytorium badań, metody badawcze oraz dobór próby

Wszystkie wnioski zawarte w artykule pochodzą z badań przeprowadzonych wśród liderów stowarzyszeń mniejszości niemieckiej funkcjonujących w wybranych miejscowościach Polski północnej.

Badania liderów mniejszości niemieckiej i ich stowarzyszeń na Pomorzu Gdańskim wypełniają wyraźną w dotychczasowych publikacjach socjologicznych lukę badawczą w poruszanej problematyce. Wcześniejsze badania, przeprowadzone niemal dwie dekady wcześniej w pozostałych regionach Polski, dostarczają wielu ciekawych wniosków i analiz procesów, m.in. z terenu Śląska, Warmii i Mazur, Wielkopolski czy Pomorza Zachodniego (Berlińska, 1989; 1999; Domagała, 1993; 1996; Janiszewski, 1993; Kurcz, 1994; 1995; Sakson, 1994a; 1994b; Szmaja, 1994).

Dotychczas mniejszość niemiecka na Pomorzu Gdańskim była przedmiotem zainteresowania środowiska socjologów raczej jako tło lub w związku z problematyką kaszubską — nigdy jednak nie stanowiła głównego obszaru pogłębionych badań. Jednak niektóre zjawiska charakterystyczne dla osób o identyfikacji niemieckiej zamieszkałych na Pomorzu Gdańskim opisali Brunon Synak i Cezary

Obracht-Prondzyński. Analizy badaczy stanowią istotne źródło informacji na temat występowania autoidentyfikacji niemieckiej wśród części społeczności kaszubskiej. W dużym stopniu owe autoidentyfikacje przekładają się na stosunek członków mniejszości niemieckiej w III Rzeczypospolitej do pojęcia „ojczyzna”.

Na przykład Brunon Synak w pracy *Kaszubska tożsamość. Ciągłość i zmiana: studium socjologiczne*, analizując dylematy tożsamościowe ludności kaszubskiej przez pryzmat sytuacji pogranicza narodowo-kulturowego (polsko-niemieckiego), wskazuje na subiektywne i obiektywne czynniki autoidentyfikacji (Synak, 1998). Wprawdzie jego zdaniem istnienie konkurencyjnej tożsamości polskiej i niemieckiej ma na Kaszubach znaczenie raczej marginalne (Synak, 1998, s. 72), jednak prezentowane tu badania wskazują na stałe utrzymywanie się spolaryzowanej autoidentyfikacji narodowościowej wśród członków mniejszości niemieckiej. Ponadto Synak wskazuje na istotny dla niniejszych badań wątek charakterystyczny dla mieszkańców pogranicza, mianowicie występowanie tzw. hybryd kulturowych, ujmujących rzeczywistość społeczną trójwymiarowo (Synak, 1998, s. 72). Ma to duże znaczenie z punktu widzenia procesów integracji i dezintegracji ludności zamieszkałej na Pomorzu.

W dużym stopniu schemat tożsamości etnicznej zaproponowany przez Synaka, oparty na wskaźnikach subiektywnych i obiektywnych tożsamości, stanowi inspirację podjętych tu badań autoidentyfikacji, tożsamości „odzwierciedlonej”, poczucia identyczności/odrębności grupowej, języka jako kryterium etniczności.

Za kryterium subiektywnej oceny tożsamości przyjęto: autoidentyfikację respondentów, wpływającą na nią kulturową walencję, poczucie związku z ojczyzną, akceptowanie wartości, świadomość przynależności grupowej i odrębności oraz świadomość postrzegania respondentów przez innych jako etnicznie odmiennych („tożsamość odzwierciedlona”). Dwa ostatnie aspekty stanowią również kryteria tożsamości etnicznej zaproponowane przez Yingera.

Wymiar obiektywny tożsamości, zdaniem Synaka, obejmuje aspekt formalny (natalny) i behawioralny (Synak, 1998, s. 53). Wśród czynników o charakterze natalnym uwzględniono następujące wskaźniki: miejsce urodzenia respondentów i ich przodków, okres zamieszkiwania na danym obszarze oraz pochodzenie współmałżonka. Do czynników o charakterze behawioralnym zaliczono: motyw powołania organizacji mniejszości niemieckiej i wstąpienia do organizacji, a także znajomość i używanie języka niemieckiego oraz uczestniczenie w etnicznej aktywności grupowej.

Zdaniem Synaka, systematyzacja subiektywnych i obiektywnych wskaźników tożsamości może mieć formułę uniwersalną, przydatną w badaniach innych rodzajów grup.

Z punktu widzenia przedstawianej w artykule problematyki inspirujące są pogłębione analizy procesu kształtowania się autoidentyfikacji kaszubskiej i instytucjonalizacji Kaszubów w kontekście historycznym i socjologicznym, podjęte przez Cezarego Obracht-Prondzyńskiego w monografii *Kaszubi. Między dyskryminacją a regionalną podmiotowością* (Obracht-Prondzyński, 2002). Kaszubi na przestrzeni epok podlegali żywiołowym procesom unarodowienia

i wynarodowienia oraz ścierania się dwóch kultur narodowych — polskiej i niemieckiej — co wywarło istotny wpływ na poziom ich tożsamości.

Najważniejszy jednak z punktu widzenia problematyki tożsamości członków mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim jest opisywany przez Obracht-Prondzyńskiego proces kształtowania się opcji niemieckiej wśród części ludności kaszubskiej, uwarunkowany skomplikowaną sytuacją narodowościową na Pomorzu Gdańskim w czasie okupacji, polityką narodowościową władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec ludności autochtonicznej oraz problemami integracji i dezintegracji z ludnością napływową. Wszystkie wspomniane czynniki spowodowały, że w konkretnej sytuacji społeczno-politycznej wielu Kaszubów wyemigrowało do Niemiec lub pozostając w Polsce — paradoksalnie — wykształciło niemiecką autoidentyfikację, stając się członkami stowarzyszeń mniejszości niemieckiej. W odniesieniu do ludności autochtonicznej zamieszkałej w innych regionach Polski badania socjologiczne wskazują na analogiczny proces konwersji tożsamości.

Badaniami objęto stowarzyszenia mniejszości niemieckiej funkcjonujące na obszarze województwa pomorskiego, części województwa kujawsko-pomorskiego, części województwa warmińsko-mazurskiego oraz północnej części województwa wielkopolskiego. Położenie badanych stowarzyszeń pokrywa się w większości z terenem byłej prowincji Prusy Zachodnie (1878—1920) oraz terytorium byłego II Wolnego Miasta Gdańska (WMG, 1920—1939). Uwzględniając zmiany administracyjne w granicach prowincji Prusy Zachodnie i WMG, autorka wyznaczyła obszar badawczy od Gdańska po Toruń oraz od Iławy po Złotów. Uwzględniając zaś zróżnicowane nazewnictwo badanego obszaru w kolejnych epokach, w odniesieniu do sytuacji po wojnie autorka używa nazwy Pomorze Gdańskie. W każdym jednak przypadku bierze się pod uwagę wstępnie wyznaczony obszar byłej prowincji Prusy Zachodnie oraz WMG.

Zbadane stowarzyszenia posiadają siedziby w miastach: Gdańsk, Gdynia, Tczew, Chojnice, Malbork, Sztum, Kwidzyn, Elbląg, Toruń, Grudziądz, Łasin, Lidzbark Welski, Nowe Miasto Lubawskie, Iława. Ze względu na historyczne i instytucjonalne powiązania do badań włączono także trzy ośrodki znajdujące się na terenie byłej *prowincji Pomorze*, tj. w Bytowie, Lęborku, Wierzhucinie, oraz ośrodki w Bydgoszczy i Złotowie, które stanowią niezbędne uzupełnienie obrazu podjętej problematyki i badanego obszaru.

Łącznie zbadano 160 liderów dziewiętnastu ośrodków mniejszości niemieckiej, w okresie od września 2006 roku do marca 2009 roku. Istotny dla przebiegu badań był zwiad badawczy, prowadzony przez 1,5 roku (wrzesień 2006 roku — marzec/kwiecień 2008 roku), wyłączając przerwy wakacyjne i świąteczne, kiedy biura stowarzyszeń w większości są zamknięte. Długi przedział czasowy zwiadu badawczego, czyli niesformalizowanego i relatywnie swobodnego badania, związany był przede wszystkim z wymogiem dostosowania się do warunków terenowych i z możliwością uczestnictwa w etnicznej aktywności grupowej respondentów w ciągu całego roku, tj. w zebraniach, spotkaniach okolicznościowych, uroczystościach, wyjazdach, imprezach kulturalnych itp. (por. Nowak, 1965, s. 341—346).

Podmiot badań — liderzy — rozumiani są, z jednej strony, jako formalni przewodniczący i członkowie zarządów, z drugiej strony, jako liderzy nieformalni, osoby opiniotwórcze, animujące działalność kulturalną instytucji, ale niebędące we władzach, oraz osoby aktywnie działające w ramach instytucji, nigdy niebędące we władzach. W każdym jednak wypadku są to osoby, stojące na czele konkretnych instytucji społecznych, grup lub zbiorowości, pełniące ważną funkcję w środowisku i/lub wykazujące umiejętność wpływania i modyfikowania działania innych.

Zdecydowano się używać terminu „lider” w miejsce terminu „przywódcą”, który — jak zauważył Zbigniew Kurcz — w oczywisty sposób kojarzony jest negatywnie z niemieckim słowem *Führer* (Kurcz, 1993, s. 182—199; 1994b, s. 32).

Schemat prezentowanych badań ma charakter eksploracyjno-opisowy, celem jest uchwycenie stanu tożsamości respondentów w „momencie” badania, jak również opis funkcjonowania i dynamiki układu po 1989 roku, nie zaś testowanie hipotez. Według Stefana Nowaka, w badaniach socjologicznych nie jest konieczne i niezbędne formułowanie hipotez, a w przypadku badań terenowych można zastosować pytania badawcze (Nowak, 1970, s. 221—225). W przypadku jakościowych badań nad członkami instytucji mniejszości niemieckiej trudność w formułowaniu hipotez potęguje brak operatu, a w konsekwencji niemożność ustalenia reprezentatywności próby.

Pytania badawcze skupiono wokół trzech bloków tematycznych, obejmujących trzy komponenty tożsamości według Yingera, tj. autoidentyfikację narodową respondentów, samotę tożsamość „odzwierciedloną” oraz etniczną aktywność organizacyjną.

Wśród licznych pytań badawczych znalazły się również pytania stanowiące główny punkt zainteresowania w niniejszym artykule, m.in.: Co dla respondentów oznacza pojęcie „ojczyzna”? Czy respondenci czują związek (więź) z ojczyzną? Które wartości w obrębie badanej grupy wyznaczają poczucie związku z ojczyzną? Czy, a jeśli tak, to jak (w jakich formach i warunkach) respondenci pielęgnują pamięć o ojczyźnie? W jaki sposób pochodzenie respondentów wpływa na kształt identyfikacji z ojczyzną?

W badaniach posłużono się jakościowymi metodami badań socjologicznych. Intencją była pogłębiona eksploracja i opis procesu tożsamości i aktywności etnicznej badanych, co implikowało uwikłanie w świat badanych oraz skoncentrowanie się na świecie wartości, postaw, znaczeń, indywidualnej i instytucjonalnej konstrukcji rzeczywistości. Wybór metod badań jakościowych związany był również z możliwością bezpośredniego oglądu badanej rzeczywistości, co nie byłoby dostępne z zastosowaniem metod ilościowych.

Wykorzystano kilka metod i technik badawczych, które wzajemnie się uzupełniały: metodę badań terenowych i obserwacji uczestniczącej, technikę wywiadu kwestionariuszowego (częściowo standaryzowanego, pogłębionego), technikę wywiadu zogniskowanego, metodę analizy treści (kronik badanych instytucji, raportów, protokołów zebrań, korespondencji instytucjonalnej i prywatnej respondentów, artykułów z gazet i czasopism itp.), co wpisuje się w polską tradycję analizy dokumentów obiektywnych i osobistych (por. Znaniński, 1931).

Korzystanie w praktyce badawczej z przynajmniej dwóch podejść metodologicznych, z różnych źródeł, orientacji teoretycznych i kombinacji badaczy, zwane *triangulacją*, jest coraz bardziej powszechne nie tylko w badaniach jakościowych, ale także ilościowych (Denzin, Lincoln, 2009, s. 26—27; Flick, 1992, s. 11—55; Hammersley, Atkinson, 2000, s. 235—238; Kelle, 2007).

W związku z tym pod wieloma względami poprzedzono badania jakościowe tzw. wstępną instrumentacją (*a lot of prior instrumentation*), czyli uprzednim określeniem metod i wskaźników, a prowadząc prace w terenie — nie zawsze przewidywalne — dysponowano listą pytań nadających kierunek badaniu, zwanych małą wstępną instrumentacją (*little prior instrumentation*) (Miles, Huberman, 1994, s. 34—38). Jak bowiem pisał Bronisław Malinowski „badacz terenowy zdaje sobie doskonale sprawę z tego, że jeśli chce wydatnie i skutecznie przeprowadzić swą pracę, i to w dość ograniczonym czasie, którym rozporządza, musi mieć jakąś metodę, zasadę i innego rodzaju teorie niż te, które wystarczały dawnemu typowi badacza-amatora przesiadującemu w danym kraju długie lata, czy podróżnikowi, który jeździł po różnych krajach i wyławiał ciekawostki” (1957, s. XXXIX).

Dobór próby był celowy (ekspercki). W związku z trudnością i niemożliwością ustalenia operatu, pełnej listy osób pochodzenia niemieckiego na badanym terytorium, zdecydowano się na dobór instytucjonalny. Jednostką doboru próby są instytucje stanowiące *układ społeczny*, jako kombinacje działań i stosunków społecznych — czynności społecznych i wartości — jednostek lub grup (por. Znaniecki, 1988, s. 278—286).

Celowy dobór próby umożliwił zebranie globalnych cech jednostek wchodzących w skład układu, z równoczesnym zbieraniem danych jednostkowych, które pozwoliły poznać cechy agregatywne, czyli rozkład cech w badanej zbiorowości.

Istotny wydaje się fakt, że po zakończeniu badań kontynuowane są podjęte zainteresowania badawcze, dodatkowo poszerzone o badania grupy ludności niemieckiej (i za taką uważanej), pochodzącej z terenu byłej prowincji Prusy Zachodnie i Wolnego Miasta Gdańska, a mieszkającej w większości w Republice Federalnej Niemiec.

„Ojczyzna” w świadomości liderów

Dokonując socjologicznej analizy aksjologicznego wymiaru pojęcia „ojczyzna” i jego roli w kształtowaniu tożsamości członków mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim, należy uwzględnić kilka istotnych kwestii.

Po pierwsze, kwestię kontekstu historycznego, w jakim badani sytuują pojęcie „ojczyzna”, tzn. skutków wielowiekowej koegzystencji na omawianym obszarze trzech głównych kultur: polskiej, niemieckiej i kaszubskiej. Problematyka współżycia na tym terenie wymienionych kultur jest pojemna treściowo i znaczeniowo,

gdyż przenikają się tutaj czynniki społeczno-kulturowe, polityczne, gospodarcze, administracyjno-państwowe i ideologiczne, znajdujące odbicie w wielu płaszczyznach życia zbiorowego, wartościach i postawach (np. w języku, edukacji, religii, kulturze i sposobie gospodarowania, wzorcach osobowych, stylach życia, wzajemnych stereotypach i uprzedzeniach) (Obracht-Prondzyński, 2002; Wojciechowski, 1996).

Po drugie, istotne znaczenie ma fakt, że teren Pomorza Gdańskiego w okresie powojennym stanowi obszar społeczeństwa postmigracyjnego, a więc charakteryzującego się m.in. znacznym udziałem mieszkańców napływowych, małżeństw mieszanych oraz mniejszym udziałem społeczności zasiedlającej terytorialnie. Żywiłowe powojenne procesy społeczne spowodowały, że na jednym obszarze żyją obecnie grupy o różnym rodowodzie kulturowym i społecznym, o zróżnicowanym potencjale, przyjmujące odmienne wartości i postawy wobec zjawisk społecznych, w różnym stopniu zintegrowane (strukturalnie, kulturowo, psychologicznie i biologicznie) (por. Yinger, 1994, s. 69; Gordon, 1964, 1978; Mucha, 2006).

Z jednej strony mamy więc do czynienia z społecznością napływową, której więź lokalna z obecnym miejscem zamieszkania jest zjawiskiem stosunkowo nowym lub w procesie konstruowania („społeczność na surowym korzeniu”). Z drugiej zaś strony występuje społeczność przywiązana do ojczyzny prywatnej, zasiedlająca od pokoleń („społeczność na pniu”) (Dulczewski, 2001, s. 125). Znajduje to odbicie w sposobie postrzegania, rozumienia i kształtowania „ojczyzny” — zarówno na poziomie lokalnym, jak i regionalnym. Nie dziwi zatem, że kilka grup odczuwa więź z obszarem zamieszkania, nazywanym na przestrzeni wieków różnie, a określanym przez nie mianem ojczyzny: Pomerania, Pomerellen, Pomorze Gdańskie, Pomorze Nadwiślańskie, Prusy Królewskie, Prusy Zachodnie, województwo pomorskie (Obracht-Prondzyński, 2010, s. 11).

Po trzecie, wytworzony w efekcie procesów migracyjnych na Pomorzu Gdańskim efekt „synergii kulturowej” ukształtował niewątpliwie nową jakość w dotychczasowym pojmowaniu „ojczyzny”, kształtowaniu stosunków ludnościowych i systemie wartości (Gołka, 2010, s. 137).

Biorąc pod uwagę przedstawione kwestie, uznać można, że na przełomie XX i XXI wieku dotychczasowy model współżycia grup o różnym rodowodzie etniczno-kulturowym i narodowym na omawianym obszarze w wyniku procesów globalizacyjnych przybrał postać wielokulturowości szczątkowej (Smolicz, 2005, s. 377). W zglobalizowanym świecie, w którym jednostki doświadczają coraz częściej poczucia anomii, alienacji względem społeczeństwa, „jednowymiarowości”, zanikania do pewnego stopnia tradycyjnych wartości i norm, występuje ściąganie się tych tendencji z innymi, przeciwnymi, tj. podstawową ludzką skłonnością do „zakorzenienia”, utrzymywania więzi z przodkami i korzeniami kulturowymi czy budowania więzi lokalnych. Powoduje to, że osoby coraz częściej poszukują spójnego obrazu siebie, w miarę stabilnej autodefinicji, w tym również narodowej, etnicznej, lokalnej czy regionalnej. Dlatego też identyfikacja z obszarem (np. ojczyzną) stanowi tak istotny czynnik kształtowania tożsamości, wyróżniający się spośród innych ważnych zdarzeń w autobiografii grupowej opinią o nadzwyczaj-

ności i nasilonym ładunkiem emocjonalnym, przede wszystkim zaś wpływającym w poważnym stopniu na autoidentyfikację.

Stabilna autoidentyfikacja zależy będzie przede wszystkim od pielęgnowania przez grupy mniejszościowe „wartości rdzennych” oraz zwartego kompleksu wartości wchodzących w skład kultury symbolicznej (syntagmy kultury), np. wiedzy o regionie/ojczyźnie, znajomości języka (mniejszości narodowej i/lub społeczności posługującej się językiem regionalnym — kaszubskim) (Smolicz, 1992, s. 51; Kłoskowska, 1996). Rola wartości w tym przypadku jest i będzie istotna nawet wówczas, gdy owe wartości nie są i nie będą w pełni uświadamiane przez członków zbiorowości, zinternalizowane, lub nawet wówczas, gdy będą mityczne (Budyta-Budzyńska, 2010, s. 98—99; Barth, 1969).

W związku z zamieszkiwaniem na Pomorzu Gdańskim wielu uznanych mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym (kaszubskim) znaczenia nabiera badanie stosunku jego mieszkańców wobec pojęcia „ojczyzna”, jego treści więziotwórczej, transmisji wartości oraz jego wpływu na kształtowanie wspólnoty regionalnej.

Na samym tylko przykładzie podgrup wchodzących w skład mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim widać, że pojęcie „ojczyzna” jest wielowymiarowe i wielowątkowe, co powoduje określone zachowania względem kształtowania wspólnoty, internalizacji i transmisji wiedzy o „ojczyźnie”, powielania stereotypów i mitów grupowych itd. Pojęcie „ojczyzna” nie tylko różnicuje się względem poszczególnych stowarzyszeń, lecz także przebiega „w poprzek nich”, często ukazując podziały w obrębie jednej rodziny.

Na omawianym obszarze wyróżniamy bowiem następujące podgrupy: 1) „etnicznych Niemców” na zachodnim i wschodnim pograniczu (czyli obywateli Rzeszy w granicach sprzed 1939 roku), 2) *Danzigerów* na obszarze byłego II Wolnego Miasta Gdańska (nadano im obywatelstwo po włączeniu do Rzeszy), 3) autochtonów na Kaszubach i Kociewiu, 4) Niemców napływowych i ich potomków (przybyłych spoza badanego obszaru), 5) Polaków niemieckiego pochodzenia (zamieszkałych w międzywojennym województwie pomorskim), 6) Polaków zainteresowanych kulturą i językiem niemieckim (Lemańczyk, 2013, s. 188).

Stosunek osób należących do konkretnego obszaru geograficznego, wyrażającego cechy określonej wspólnoty narodowej i jej dorobku kulturowego oraz często będącego ich widocznym korelatem, jest powszechnie przyjętym wśród badaczy wskaźnikiem stanu tożsamości narodowej (Yinger, 1994, s. 6—7). Relacja podmiotu badanego wobec przedmiotów i faktów kulturowych występujących na danym terytorium, z którym jednostka się identyfikuje, staje się wówczas elementem jej subiektywnego doświadczenia związanego z uczestnictwem w konkretnej grupie odniesienia i uważającej to terytorium za własne, „wspólnoty wyobrażonej” odnoszącej się do walorów krajobrazu rodzinnego (Anderson, 1997). W związku z tym uwzględnione zostało subiektywne poczucie związku liderów z „ojczyzną”, rozpatrywane w kontekście ich indywidualnych i grupowych doświadczeń, będące niewątpliwie jednym z najistotniejszych wskaźników kształtujących stan ich tożsamości (por. Znaniecki, 1988, s. 25; Kłoskowska, 1996, s. 80).

Pierwotnie zakładano, że trzy wymienione typy ojczyzn będą w różnym stopniu stanowiły układ odniesienia dla badanych, jednak w trakcie zwiadu badawczego okazało się, że nie wszyscy potencjalni respondenci zinternalizowali pojęcie *Heimat* w stopniu umożliwiającym jego zrozumienie. Według Synaka, sytuacja luki w układzie odniesienia powoduje powstanie „próżni socjologicznej” (Synak, 1991, s. 91). Dodatkowo dla części respondentów — zarówno z pokolenia powojennego, jak i z rodzin „typowo polskich”, liderów formalnych i nieformalnych — proces socjalizacji pierwotnej i wtórnej przebiegał w warunkach kultury polskiej, co siłą rzeczy uniemożliwiało przyswojenie wskazanych pojęć i odnoszenie ich do subiektywnych przeżyć.

Warto podkreślić, że niewątpliwie istotną rolę w kształtowaniu identyfikacji z ojczyzną — rozumianą jako *Heimat* — odgrywają ziomkostwa oraz poszczególne Koła Ojczyzniane zrzeszające dawnych mieszkańców pruskich prowincji i Wolnego Miasta Gdańska. Widocznym tego przykładem są organizowane konferencje, sympozja i zjazdy, nawiązujące do historii i kultury tego obszaru.

W przypadku pojęcia *Heimat* wśród zdecydowanej większości liderów — formalnych i nieformalnych — obserwujemy specyficzne powiązanie pewnego obszaru geograficznego i psychiki ludzkiej, które są w nich zakorzenione społecznie i kulturowo, a sam związek z tym obszarem naładowany jest głównie emocjonalnie. Stefan Czarnowski wskazywał, że teren taki przestaje być postrzegany w sensie ilościowym jako „czysta ilość”, lecz przekształca się w system jakości konkretnych, w zróżnicowaną przestrzeń społeczną (Czarnowski, 1956, s. 235).

Często podkreśla się również, że pojęcie *Heimat* nie pasuje do nowoczesnych czasów, zdewaluowało się lub jest wykorzystywane politycznie. Współczesny człowiek jest przecież bezustannie „w drodze”, można go również określić mianem „włóczęgi” (por. Bauman, 1994). Ten proces nie dotyczy liderów mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim, ponieważ w przypadku zdecydowanej większości pojęcie *Heimat* i jego recepcja zostało silnie zakorzenione i stanowi istotną wartość integrującą.

Robert Traba wskazuje jeszcze na dwa niezwykle istotne motywy, wiążące się z procesem identyfikacji z „małą ojczyzną” (*Heimatem*) i wyraźnie ujawniające się w badaniach, mianowicie: charakterystyczna idyllizacja świata oraz spirytualizacja prowincji, która w sensie symbolicznym nabiera cech mistycznego i mitycznego miejsca (Traba, 2007, s. 138). Analizując czynniki wpływające na stan tożsamości regionalnej („wschodniopruskiej”), Traba zauważa, że wszystkie utwory literackie traktujące o ojczyźnie (*Heimat*) „cechował patos, emocjonalność, odwoływanie się do miłości ziemi rodzinnej jako jedynej wartości, które może wzmocnić narodowy patriotyzm niemiecki. [...] Szczególną formą takich »uświęconych« wierszy były »przysięgi« składane lasom, jeziorom, rodzajowi ludzkiemu, na wierność Mazurom, niemieckim braciom znad Renu i niemieckiej ojczyźnie. Nawiązywały do wierności, uczciwości i sprawiedliwości, cech, które pozwolą ochronić Mazury przed wrogiem (Polską) i zachować je dla niemieckiej ojczyzny” (Traba, 2007, s. 139). Wielu autorów z jednej strony podkreśla istotny wpływ krajobrazu ojczystego na poczucie jedności narodowej, a z drugiej dostrzega jego mitotwórczy, ideologiczny

i estetyczny (często nawet komiczny, przerysowany) wymiar (Oberkrome, 2004; Schmoll, 2004; Schumann, 2002; Simmel, 1995).

Jak wynika z obserwacji terenowych, idyllizacja i spirytualizacja prowincji w większym stopniu dotyka członków ziomkostw funkcjonujących w RFN i oddalonych od macierzystej *Heimat* niż członków mniejszości niemieckiej z Pomorza Gdańskiego. Przekłada się to przede wszystkim na kontakty międzykulturowe (lub ich brak) członków ziomkostw z Polakami, funkcjonowanie stereotypów narodowych i etnicznych oraz poziom zrozumienia (bądź niezrozumienia) zachodzących na Pomorzu Gdańskim procesów społecznych — zwłaszcza zaś przyczyn, przebiegu i skutków integracji członków mniejszości niemieckiej w okresie PRL i po przełomie 1989 roku.

Warto dodać, że wymienione czynniki nie tylko ukształtowały tożsamość regionalną Wschodnioprusaków, ale miały także wpływ na wszystkich mieszkańców Prus i Niemiec pod koniec XIX wieku i w pierwszej połowie XX wieku, w tym na Zachodnioprusaków, *Danzigerów* i Kosznejdrów. Wówczas pojęcie *Heimat* oznaczało „ostateczną niemiecką wspólnotę» — zarówno realną, jak i wyobrażoną, namacalną i symboliczną, lokalną i narodową — ludzi, których łączyły szczególne związki bliskości poprzez wspólną przeszłość, pochodzenie i projektowanie przyszłości” (Traba, 2007, s. 123). W tym kontekście *Heimat* pełnił zarówno funkcję pośrednika między lokalną ojczyzną a narodem, jak i korelatu narodu. Zatem idea *Heimat* mieści w sobie materialny aspekt dziedzictwa kulturowego pewnej zbiorowości społecznej (także narodu) oraz przestrzeń ideacyjną (wyobrażeniową), która pozwala uchwycić identyfikację badanych z wspólnotą narodową.

Nietrudno zatem w przypadku badanych liderów o zróżnicowane pojmowanie pojęcia „ojczyzna” (w trzech wskazanych wymiarach) i wielostopniową identyfikację, zarówno pod względem zasięgu geograficznego, zakorzenienia społeczno-kulturowego, jak i związku emocjonalnego. Czynnikiem różnicującym liderów formalnych i nieformalnych jest z pewnością wiek respondentów, pochodzenie terytorialne i wychowanie (domowe i instytucjonalne) w kręgu kultury niemieckiej i polskiej.

Ogólnie w wywiadach pogłębianych zarysowała się zależność, zgodnie z którą im respondent był starszy i bardziej zakorzeniony terytorialnie (kulturowo, językowo), tym stopień jego związku emocjonalnego z „ojczyzną” był większy. W związku z tym, nierzadko odpowiedzi na pytania o osobisty stosunek do *Heimatu* połączone były z płaczem lub innymi stanami pobudzenia emocjonalnego, jak żal, złość z powodu utraconej „ojczyzny”, frustracja spowodowana niemożliwością przywrócenia stanu sprzed wojny.

Na tym tle widać dużą różnicę w porównaniu z tzw. pokoleniem powojennym, które do pojęcia *Heimat* odnosi się bez większych emocji, obojętnie lub po prostu go nie rozumie — bez względu na stopień formalizacji roli lidera w grupie. W przypadku tej grupy samo rozumienie pojęcia *Heimat* przyswojone zostało w rodzinie (od rodziców lub dziadków) lub w trakcie nauki języka niemieckiego. Większość respondentów z pokolenia powojennego przyznawała, że z ich strony „nietaktem byłoby okazywać emocje związane z miłością i przywiązaniem do »małej ojczy-

zny« (Heimatu), które zarezerwowane są wyłącznie dla tych osób, które przeżyły na własnej skórze jej utratę..., a więc przodków, rodziców i dziadków”.

Dla tej grupy respondentów *Heimat* jest jednym z miejsc, które aktualnie zamieszkują lub gdzie się urodzili, ale go nie „przeżywają” tak silnie, jak pokolenie przedwojenne. Pojawiają się tutaj charakterystyczne dla wielu określenia „*Heimat* urodzenia” i „*Heimat* z wyboru”. Przykładem są wypowiedzi respondentów:

[...] więc ja powiem tak, jestem germanistą... i widzi pani, że jestem tutaj jednym z najmłodszych, jeśli nie najmłodszym aktywnym członkiem. Dlaczego o tym mówię? Wiele osób z tzw. młodego pokolenia mniejszości na północy, o ile coś takiego występuje, ma mgliste pojęcie, co oznacza Heimat. Jako że ja mam jakąś tam wiedzę wyniesioną ze studiów, też od dziadków..., to mogę powiedzieć, że wiem, co oznacza słowo Heimat. Ale znowu podczas tych naszych spotkań z ziomkami nie okazuję jakiegoś wielkiego wzruszenia, jak te wszystkie starsze osoby, dla których każde tego typu spotkanie to naprawdę ogromne przeżycie. [...] mój Heimat to jest w tej chwili Bydgoszcz i Toruń. Bydgoszcz to miejsce urodzenia, tam, gdzie spędziłem pierwsze kilkanaście lat. I teraz Toruń to jest mój Heimat z wyboru.

Podobne podejście, choć ze względu na starszy wiek bardziej bogate w doświadczenia, prezentuje inny lider:

[...] no dla każdego Niemca Heimat jest Heimat, nie ma siły. Przy tym można też odstąpić od tego, bo ja się urodziłem gdzie indziej, bo do 7. roku życia mieszkałem gdzie indziej, potem 13 lat mieszkałem w innym miejscu, gdzie to były dla mnie najpiękniejsze lata mojego życia, najpiękniejsza moja młodość. Urodziłem się w Rzeszy niemieckiej, w Warthegau, w Poznańskim. Potem musieliśmy uciekać, ze względu na służbę ojca w wojsku, małe miasteczko, wszyscy wszystko wiedzieli. Mieszkałem też na Dolnym Śląsku. Do każdego okresu życia przywiązuję daną wartość, jako swój Heimat. Ten pierwszy Heimat to jest miejsce urodzenia, gdzie są groby przodków. Potem drugi Heimat, okres mojego dzieciństwa i młodości, najszcześniejszy. To jest Dolny Śląsk, piękne miejsce góryste. Zaznałem tam wiele dobroci od ludzi, a nie tak jak w moim miejscu urodzenia, gdzie zaznaliśmy wiele przykrości od ludzi, gdzie kopano nam tyłek. Ja tego wtedy jeszcze nie rozumiałem, bo byłem za mały. Ale chciałbym się dziś spotkać z takimi dwoma braćmi, którzy mi tyłek kopali, byśmy sobie porozmawiali — pokojowo — ciekawe, czy żyją, mam nadzieję że tak. Ale chciałbym się spytać, bracie, dlaczego ty mi ten tyłek tak kopaleś? To byłoby ciekawe. No i później mój Heimat zasiedzenia, bo tu poznałem żonę i się ożeniłem, tu moje dzieci się urodziły.

„Ojczyzna” (w trzech jej wymiarach) to, jak wcześniej wspomniano, także odniesienie do konkretnego obszaru geograficznego i dziedzictwa społeczno-kulturowego konkretnej zbiorowości regionalnej lub narodu. Różnicuje się ono w zależności od pochodzenia terytorialnego i narodowego (i/lub etnicznego) respondentów oraz wieku i poziomu wykształcenia.

Zasadniczo w wypowiedziach badanych zarysowała się gradacja każdego z trzech wymiarów pojmowania ojczyzny. Jako że zamierzeniem badawczym było uchwycenie indywidualnych relacji respondentów wobec „ojczyzny”, pewnych subiektywnych stanów emocjonalnych, istotne były tutaj ich opinie, a nie stan rzeczywisty, zgodny z faktami historycznymi. Dlatego też region utożsamiany jest przez badanych raz jako korelat „ojczyzny prywatnej” (*Heimat*), dla innych pełni funkcję „ojczyzny ideologicznej” (*Vaterland*), innym razem zaś jest rozumiany jako „mała ojczyzna grupy regionalnej”, np. Kaszubów lub Zachodnioprusaków. Z kolei w przypadku kilku badanych stowarzyszeń, działających na dawnych pograniczach sąsiadujących prowincji pruskich, zdarza się, że symbolika związana z „ojczyzną” staje się przedmiotem negocjacji uzależnionej od sytuacji, swoistym zjawiskiem instrumentalizacji etniczności (por. Nowicka, 2006, s. 295).

Jak wynika z wywiadów, obszarem, z którym respondenci najczęściej i najsilniej się identyfikują — bez względu na stopień formalizacji roli lidera — jest ich „mała ojczyzna” — miejsce urodzenia i zamieszkania, rozumiana jako *Heimat*. W związku z tym, że zdecydowana większość badanych reprezentuje przedwojenne pokolenie, zamieszkałe w miejscu urodzenia lub jego pobliżu oraz zazwyczaj wychowane częściowo w kulturze niemieckiej, ich przywiązanie do rodzinnego miasta lub wsi jest jednoznacznie przez nich kojarzone z niemieckim dziedzictwem kulturowym. Warto podkreślić, że odpowiedzi na pytanie dotyczące ojczyzny jako jedne z niewielu były udzielane przez część respondentów w języku niemieckim, a więc w języku, w którym te osoby czują i przeżywają. Znamienne są słowa kilku badanych liderów [w brzmieniu dosłownym — M.L.]:

Meine Heimat ist Thorn. Hier sind meine deutsche Wurzeln und hier will ich aussterben. Hier bin ich geboren und meine Vorfahren sind auch Thorner und hier ist meine Heimat. Aczkolwiek nie powiem, w dzisiejszych Niemczech czuję się bardzo dobrze też. Znam język, więc nie mam żadnych trudności.

Heimat bleibt immer Heimat! Meine deutsche Heimat — das ist Wierschutzin [Wierzchucino — M.L.]. Mi się kojarzy z miejscem urodzenia. Kościół mieliśmy na miejscu, bo Wierzchucino było bardzo wierzące... no i zostaliśmy tam w tym Wierzchucinie, bo mamy tam swój cmentarz ewangelicki — teraz katolicki, swoje boisko. Bo w Wierzchucinie nie było kościoła katolickiego, tylko ewangelicki. [...] To jest dla mnie przecież wszystko.

[...] przede wszystkim każdy to ma w sobie. [...] Tam, gdzie się urodziłem, tam jest *mein Heimatland* i w tej ziemi mają moje kości spocząć. Nigdzie indziej. *Mein Heimat ist hier, hier bin ich geboren...*

Część respondentów utożsamia pojęcie *Heimat* z większym obszarem, jakim jest terytorium byłej prowincji Prusy Zachodnie, prowincji Pomorze lub obecnego Pomorza Gdańskiego i Kaszub. Są to zazwyczaj osoby pochodzące z rodzin migrujących wewnątrz lub między byłymi prowincjami, w dużej mierze mieszanych: polsko(-kaszubsko)-niemieckich. Dla osób opcji niemieckiej szersza identyfikacja regionalna pełni funkcję pośredniczącą między ich wcześniejszym miejscem uro-

dzenia a obecnym miejscem zamieszkania, zapewniając poczucie ciągłości trwania i tradycji pochodzeniowej. Respondenci, dla których „ojczyzną” są zarówno Kaszuby, jak i prowincja Prusy Zachodnie (lub Pomorze), to typowi przedstawiciele ludzi pogranicza, którzy zostali ukształtowani na skutek przenikania się kultur i narodów (oraz grup etnicznych) na w miarę zwartym obszarze oraz oddziaływania rodziny, przy czym na stopień identyfikacji narodowej nie miała większego wpływu dominująca rola matki lub ojca w wychowaniu. W świetle badań proporcje te wydają się podobne, zarówno wśród liderów formalnych, jak i nieformalnych.

Można zatem stwierdzić, że identyfikacja z „ojczyzną” występuje na skrzyżowaniu pojęć „ojczyzna prywatna” i „ojczyzna regionalna”. Obrazują to wypowiedzi respondentów:

Uczuciowo jestem związany z obydwoma ojczyznami, z obydwoma regionami, no bo stąd się wywodzę i to jest jakby mój mały *Heimat* i tak no niestety jest. Przed wojną, pomimo że mieszkaliśmy na ziemi bytowskiej, na terenie niemieckim, to w domu mówiło się po kaszubsku. Dlatego to jest nasz tutaj region, to będą ziemie kaszubskie, te ziemie, gdzie myśmy się urodzili. Bo na tych ziemiach przez wieki zgodnie współżyli i Niemcy, i Polacy, i Kaszubi, i katolicy, i ewangelicy i nigdy nie było tutaj wielkich animozji, tylko zgodne współżycie było. I ten region jest dlatego szczególny, my tutaj jako Niemcy i Kaszubi trwamy w dalszym ciągu. Te resztki Niemców w zasadzie trwają, bo nie można tu mówić o wielkich Niemcach, ale też nie można zapomnieć, że ten region był kiedyś też niemiecką prowincją i potem częścią Rzeszy.

Heimat jest moja ojczyzna. Chociaż u nas jest, jak już mówiłam, wielu członków z Pommern i z Westpreußen, i dla nich z osobna *Heimat* to albo Pommern — dla tych, co mieszkali w Pommern — albo Westpreußen — dla tych, co w Prusach, albo Kaszuby. W końcu tutaj byli i są Kaszuby.

W odniesieniu do pojęcia *Vaterland*, którego odpowiednikiem jest termin „ojczyzna ideologiczna”, zakładano, że przeważająca większość badanych powinna identyfikować się z terytorium Niemiec (lub przynajmniej Prus). W trakcie wywiadów okazało się jednak, że dla respondentów związek z ziemią narodu niemieckiego jest raczej symboliczny, znacznie rzadszy i mniej istotny, niż mogłoby się wydawać. *Vaterland* występowało w wypowiedziach badanych zazwyczaj w luźnym związku z opowieściami o kraju przodków lub w kontekście podkreślającym osiągnięcia kulturalne i gospodarcze narodu niemieckiego. Znacznie częściej funkcje „ojczyzny ideologicznej” spełniała Polska, bez względu na pochodzenie narodowościowe i przynależność instytucjonalną badanych (lub pomimo nich). Przedstawia to krótka, ale wymowna wypowiedź lidera: „Moja *Vaterland* to jest Polska, niestety”.

Odrębnie na tle ogółu badanych liderów należy potraktować stosunek *Danzigerów* do pojęć *Heimat* oraz *Vaterland*. Występuje tu bowiem specyficzny proces, „rozszerzania ojczyzny prywatnej na cały obszar ojczyzny ideologicznej, albo inaczej tendencja »uprywatnienia« ojczyzny ideologicznej” (Ossowski, 1967, s. 221). W świetle wypowiedzi *Danzigerów* można stwierdzić, że zacierają oni granicę

między tym, co gdańskie, a tym, co niemieckie, przy czym identyfikacja lokalna jest prymarna. Gdańsk, jako jeden z powiatów Wolnego Miasta Gdańska, jest dla *Danzigerów* ojczyzną w dwojakim sensie (Lemańczyk, 2009). Po pierwsze, stanowi dla nich ojczyznę prywatną, czyli *Heimat*, jako miejsce urodzenia, pochodzenia, zamieszkania i miejsca spoczynku ich przodków (Andrzejewski, 2005; Stępnia, 2004). Po drugie, Gdańsk (Wolne Miasto Gdańsk) jest utożsamiany przez *Danzigerów* z „ojczyzną ideologiczną”, jako częścią terytorium Niemiec i narodu niemieckiego.

Specyficzna forma „uprzywatnienia ojczyzny ideologicznej” przez *Danzigerów* jest m.in. skutkiem osobliwych warunków społeczno-politycznych i kulturowych, w jakich funkcjonowało Wolne Miasto Gdańsk. Wówczas liderzy wchodzący w skład tej podgrupy byli w fazie wczesnego dzieciństwa lub młodości, a istotną rolę w kształtowaniu ich świadomości — w tym świadomości „ojczyzny” — odgrywały gdańskie instytucje urządzone na wzór instytucji Rzeszy, zwłaszcza zaś: szkolnictwo niemieckie, wychowanie dzieci i młodzieży poza systemem szkolnym, prasa, radio, opera, teatry, kina. W zasadzie system nauczania nie odbiegał diametralnie od systemu Rzeszy, a silne oddziaływanie ideologii narodowosocjalistycznej w enklawie społecznej i terytorialnej na dość zwartym terenie odcisnęło się w autoidentyfikacjach *Danzigerów* i pojmowaniu przez nich pojęcia „ojczyzna”.

Podsumowanie

Jak wynika z przedstawionych analiz, wielowątkowość i zróżnicowanie identyfikacji z „ojczyzną” wśród liderów mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim odzwierciedla pograniczny charakter omawianego obszaru oraz wskazuje główne kierunki indywidualnych i grupowych doświadczeń. Wewnątrzgrupowe kształtowanie wizerunku „ojczyzny” jako istotnej wartości ma wymiar zarówno autoteliczny, jak i instrumentalny. Związany jest bowiem zarówno z transmisją i pielęgnowaniem „wartości rdzennych”, jak i z kompleksem innych wartości, równie ważnych dla kształtowania tożsamości narodowej (i etnicznej), np. wiedzy o regionie, znajomości historii i literatury, stosunku wobec „obcych”. Najistotniejszą jednak kwestią, z punktu widzenia mniejszości niemieckiej, wydaje się funkcjonowanie pojęcia „ojczyzna” jako korelatu obszaru potwierdzającego ciągłość grupowego trwania na Pomorzu Gdańskim. W tym właśnie kontekście należałoby rozpatrywać doniosłą wartość wewnątrzgrupową pojęcia „ojczyzna” — wartość symboliczną, mityczną oraz użytkową, niezbędną do przetrwania grupy i kształtowania granic grupowych. Co więcej, pokoleniowe doświadczenie utraty „ojczyzny” wśród większości liderów mniejszości niemieckiej na omawianym obszarze, skutkujące silnym ładunkiem emocjonalnym, stanowi ważny czynnik więziotwórczy — ma ponadto kluczowy dla wartości wymiar — jest *istotny aksjologicznie*.

Literatura

- Anderson B., 1997: *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*. Warszawa—Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Andrzejewski M., 2005: *Polityczna emigracja z Wolnego Miasta Gdańska 1933—1939 (1945)*. Gdańsk: Wydawnictwo Marpress.
- Barth F., 1969: *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown and Company.
- Bauman Z., 1994: *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Warszawa: Instytut Kultury.
- Berger P., Luckmann T., 1983: *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*. Tłum. J. Niznik. Warszawa: PIW.
- Berlińska D., 1989: *Spoleczne uwarunkowania ruchu mniejszości niemieckiej na Śląsku Opolskim: (próba diagnozy w świetle badań socjologicznych)*. Opole: Instytut Śląski w Opolu.
- Berlińska D., 1999: *Mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim w poszukiwaniu tożsamości*. Opole: Instytut Śląski w Opolu.
- Bokszański Z., 2006: *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Budyta-Budzyńska M., 2010: *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chlebowczyk J., 1975: *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czarnowski S., 1956: *Podział przestrzeni i jej rozgraniczenie w religii i magii*. W: Idem: *Dzieła*. T. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Denzin N.K., Lincoln Y.S., 2009: *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*. Tłum. K. Podemski. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, red.: *Metody badań jakościowych*. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Domagała B., 1996: *Mniejszość niemiecka na Warmii i Mazurach: rodowód kulturowy, organizacja, tożsamość*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.
- Domagała B., 1993: *Socjologiczna charakterystyka liderów mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach*. „Przegląd Zachodni” [Instytut Zachodni w Poznaniu], nr 3.
- Dulczewski Z., 2001: *Mój dom nad Odrą. Problem autochtonizacji*. Poznań: Wydawnictwo AR-P „Promocja 21”, Fundacja Naukowa im. Floriana Znanieckiego.
- Flick U., 1992: *Entzauberung der Institution. Triangulation von Methoden und Datenquellen als Strategie der Geltungsbegründung und Absicherung von Interpretationen*. In: J. Hoffmeyer-Zlotnik, Hrsg.: *Analyse qualitative Daten*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Golka M., 2006: *Czym bywa tożsamość?* W: M. Golka, red.: *Kłopoty z tożsamością*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Golka M., 2010: *Imiona wielokulturowości*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie Muza.
- Gordon M.M., 1964: *Assimilation in American Life: The Role of Religion, Race, and National Origin*. New York: Oxford University Press.
- Gordon M.M., 1978: *Human Nature, Class, and Ethnicity*. New York: Oxford University Press.
- Grathoff R., 1991: *Polskie sąsiedztwa*. Tłum. A. Kłoskowska. „Kultura i Społeczeństwo” [Warszawa: Komitet Socjologii PAN, Instytut Studiów Politycznych PAN], nr 4.

- Hammersley M., Atkinson P., 2000: *Metody badań terenowych*. Tłum. S. Dymczyk. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Janiszewski L., 1993: *Mniejszość niemiecka a Polacy na Pomorzu Szczecińskim. Szkic socjologiczny*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Kelle U., 2007: *Die Integration qualitativer und quantitativer Methoden in der empirischen Sozialforschung. Theoretische Grundlagen und methodologische Konzepte*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Kłóskowska A., 1992: *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*. „Kultura i Społeczeństwo” [Warszawa: Komitet Socjologii PAN, Instytut Studiów Politycznych PAN], nr 1.
- Kłóskowska A., 1996: *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kurcz Z., 1993: *Przywódcy mniejszości niemieckiej na Śląsku o sobie i swoich zbiorowościach*. „Przegląd Zachodni” [Instytut Zachodni w Poznaniu], nr 3.
- Kurcz Z., 1994a: *Mniejszość niemiecka w Polsce*. „Kultura i Społeczeństwo” [Warszawa: Komitet Socjologii PAN, Instytut Studiów Politycznych PAN], nr 4.
- Kurcz Z., 1994b: *Przywódcy mniejszości niemieckiej na Śląsku o sobie i swoich zbiorowościach*. W: A. Sadowski: „Pogranicze. Studia Społeczne”. T. 4. Białystok: Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku.
- Kurcz Z., 1995: *Mniejszość niemiecka w Polsce*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kwaśniewski K., 1986: *Tożsamość społeczna i kulturowa*. „Studia Socjologiczne” [Warszawa: Wyd. IFiS PAN, Komitet Socjologii PAN, Wydział Filozofii i Socjologii UW], nr 3.
- Lemańczyk M., 2009: *Mój Heimat to Gdańsk — nostalgiczne podróże Danzigerów*. W: D. Rancew-Sikora, red.: *Podróż i miejsce w perspektywie antropologicznej*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Lemańczyk M., 2010: *Tożsamość narodowa pomorskich liderów mniejszości niemieckiej*. W: B. Synak, M. Kaczmarczyk, red.: „Studia Socjologiczne. Pomorze — portret regionu”. [Warszawa: Wyd. IFiS PAN, Komitet Socjologii PAN, Wydział Filozofii i Socjologii UW], nr 3.
- Lemańczyk M., 2011: *Instytucje mniejszości niemieckiej na Ziemiach Północnych po 1989 roku ze szczególnym uwzględnieniem byłych terenów Westpreussen*. W: A. Michalak, A. Sakson, Ż. Stasieniuk, red.: *Polskie Ziemie Zachodnie. Studia socjologiczne*. Poznań: Instytut Zachodni w Poznaniu.
- Lemańczyk M., 2013: *Liderzy mniejszości niemieckiej na Pomorzu Gdańskim po 1989 roku*. „Przegląd Zachodni”. [Instytut Zachodni w Poznaniu], nr 3.
- Malinowski B., 1957: *Specjalna przedmowa do trzeciego wydania*. W: Idem: *Życie seksualne dzikich w północno-zachodniej Melanzji. Miłość, małżeństwo i życie rodzinne u krajowców z Wysp Trobrianda Brytyjskiej Nowej Gwinei*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Malinowski B., 1986: *Ogrody koralowe i ich magia. Studium metod uprawy ziemi oraz obrzędów towarzyszących rolnictwu na Wyspach Trobrianda*. Tłum. A. Bydłoń, red. A.K. Paluch. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Malinowski B., 1987: *Argonauci Zachodniego Pacyfiku. Relacje o poczynaniach i przygodach krajowców z Nowej Gwinei*. Tłum. B. Olszewska-Dyoniziak, S. Szynkiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Miles M.B., Huberman M.A., 1994: *Qualitative Data Analysis. An Expanded Sourcebook*. London—Thousand Oaks—New Delhi: Sage Publications.

- Mucha J., 2006: *Stosunki etniczne we współczesnej myśli socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Murawiek D., 2006: *Die völkerrechtliche Geltung eines „Rechts auf die Heimat“*. In: G.H. Gornig, D. Murawiek, Hrsg.: *Das Recht auf die Heimat*. Staats- und völkerrechtliche Abhandlungen der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht. Band 23. Berlin: Duncker und Humblot.
- Nowak S., 1965: *Metody badań socjologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nowak S., 1970: *Metodologia badań socjologicznych. Zagadnienia ogólne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nowicka E., 1991: *Wprowadzenie. Inny jako obcy*. W: E. Nowicka, red.: *Religia a obcość*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński Instytut Religioznawstwa.
- Oberkrome W., 2004: *„Deutsche Heimat”. Nationale Konzeption und Regionale Praxis von Naturschutz, Landschaftsgestaltung und Kulturpolitik in Westfalen-Lippe und Thüringen (1900—1960)*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Obracht-Prondzyński C., 2002: *Kaszubi. Między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Instytut Kaszubski.
- Obracht-Prondzyński C., 2010: *Stosunki etniczne na Pomorzu — uwarunkowania i kontekst współczesny*. W: B. Synak, M. Kaczmarczyk, red.: „Studia Socjologiczne. Pomorze — portret regionu” [Warszawa: Wyd. IFiS PAN, Komitet Socjologii PAN, Wydział Filozofii i Socjologii UW], nr 3.
- Ossowski S., 1966: *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*. W: Idem: *Dzieła*. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ossowski S., 1967a: *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny*. W: Idem: *Dzieła*. T. 3: *Z zagadnień psychologii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ossowski S., 1967b: *Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*. W: Idem: *Dzieła*. T. 3: *Z zagadnień psychologii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rybacki P., 1979: *Struktura społecznego świata*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sadowski A., 1995: *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej*. Białystok: Ekonomika i Środowisko.
- Sakson A., 1990: *Mazurzy — społeczność pogranicza*. Poznań: Wyd. Instytut Zachodni w Poznaniu.
- Sakson A., 1994a: *Geneza i struktura społeczna mniejszości niemieckiej w Wielkopolsce*. W: Z. Kurcz, W. Misiak, red.: *Mniejszość niemiecka w Polsce i Polacy w Niemczech*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sakson A., 1994b: *Socjologiczna charakterystyka mniejszości niemieckiej w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski w latach 1945/89—1993*. W: A. Sakson, red.: *Polska — Niemcy — Mniejszość Niemiecka w Wielkopolsce. Przeszłość i teraźniejszość*. Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego.
- Sakson A., 1998: *Specyfika procesów społeczno-kulturowych społeczeństw postmigracyjnych*. W: B. Domagała, A. Sakson, red.: *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.
- Sakson A., 2006: *Odzyskiwanie Ziem Odzyskanych — przemiany tożsamości lokalnej i regionalnej mieszkańców Ziem Zachodnich i Północnych a rewindykacyjne postulaty*

- niemieckich środowisk ziomkowskich. W: A. Sakson, red.: *Ziemie Odzyskane / Ziemie Zachodnie i Północne 1945—2005. 60 lat w granicach państwa polskiego*. Poznań: Instytut Zachodni w Poznaniu.
- Schmoll F., 2004: *Heimat und Landschaft*. In: Idem: *Erinnerung an die Natur. Die Geschichte des Naturschutzes im deutschen Kaiserreich*. Frankfurt—New York: Campus Verlag.
- Schumann A., 2002: *Heimat denken. Regionales Bewußtsein in der deutschsprachigen Literatur zwischen 1815 und 1914*. Köln: Böhlau Verlag.
- Simmel G., 1975: *Obcy*. W: Idem: *Socjologia*. Tłum. M. Łukasiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Simmel G., 1995: *Philosophie der Landshaft*. In: J. Riedl, Hrsg.: *Heimat. Auf der Suche nach der verlorenen Identität*. Wien: Christian Brandstätter Verlag.
- Smolicz J.J., 1990: *Język jako wartość rdzenna*. W: A. Kłosowska, red.: *Oblicza polskości*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Smolicz J.J., 1992: *Dziedzictwo, wartości podstawowe i rozwój kulturalny w społeczeństwach wieloetnicznych*. „Kultura i Społeczeństwo” [Warszawa: Komitet Socjologii PAN, Instytut Studiów Politycznych PAN], nr 3.
- Smolicz J.J., 2000: *Współkultury Australii*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Smolicz J.J., 2005: *Wielokulturowość*. W: H. Kubiak i in., red.: *Encyklopedia socjologii. Suplement*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Stępnia H., 2004: *Polska i Wolne Miasto Gdańsk (1920—1939). Stosunki polityczne*. Gdańsk: Oficyna Pomorska.
- Synak B., 1991: *Tożsamość kulturowo-etniczna Kaszubów a idea krajowości (regionalizmu)*. „Kultura i Społeczeństwo” [Warszawa: Wyd. Komitet Socjologii PAN, Instytut Studiów Politycznych PAN], nr 2.
- Synak B., 1998: *Kaszubska tożsamość. Ciągłość i zmiana: studium socjologiczne*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Szczepański J., 1993: *Korzeniami wrosłem w ziemię*. Poznań: Wydawnictwo Nakom.
- Szmeja M., 1994: *Polacy, Niemcy czy Ślązacy? Rozważania o zmienności identyfikacji narodowej Ślązaków*. W: Z. Kurcz, W. Misiak, red.: *Mniejszość niemiecka w Polsce*. „Kultura i Społeczeństwo” [Warszawa: Komitet Socjologii PAN, Instytut Studiów Politycznych PAN], nr 4.
- Thomas W.I., Znaniecki F., 1976a: *Chłop polski w Europie i Ameryce*. T. 1. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Thomas W.I., Znaniecki F., 1976b: *Chłop polski w Europie i Ameryce. Dezorganizacja i reorganizacja w Polsce*. T. 4. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Thomas W.I., Znaniecki F., 1976c: *Chłop polski w Europie i Ameryce. Organizacja i dezorganizacja w Ameryce*. T. 5. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Traba R., 2007: *„Wschodniopruskość”. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*. Olsztyn: Wydawnictwo Borussia.
- Wojciechowski M., 1996: *Stosunki narodowościowe w Prusach Zachodnich w początkach XX wieku (1900—1929)*. W: M. Wojciechowski, R. Schattkowsky, red.: *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI—XX wieku. Społeczeństwo — gospodarka — polityka*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Yinger J.M., 1994: *Ethnicity. Source of strenght? Source of conflict?*. Albany—New York: SUNY Press.
- Yinger J.M., 1981: *Toward a theory of assimilation and dissimulation*. „Ethnic and Racial Studies” Vol. 4, no 3.

- Znaniecki F., 1931: *Miasto w świadomości jego obywateli*. Poznań: Polski Instytut Socjologiczny.
- Znaniecki F., 1988: *Wstęp do socjologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Znaniecki F., 2008: *Metoda socjologii*. Tłum. E. Hałas. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.